

V. VALEVIČIUS

ISTORINIO FAKTO PROBLEMA

XVIII—XIX šimtmečių gamtotyra iškėlė empirinius duomenis kaip mokslinio mąstymo pagrindą. Ši mintis praktiškai priimtina bet kuriam gamtotyrininkui ir dabar. Tiksluosiuose moksluose situacija kitokia: čia faktai yra tik logikos, griežto mąstymo rezultatas. Matematika tiria ne mus supančią aplinką, o žmogaus sukurtas idealias konstrukcijas, kuriose faktai — tai aksiomos. Humanitariniuose moksluose, kuriems priskirtina ir istorija, fakto samprata nebuvo tiksliai nustatyta. Pavyzdžiui, neokantininkai V. Vindelbandas ir H. Rikertas pripažino kultūrinių reiškinių individualumą, kartu buvo atmetama fakto, kaip pakartojimo ir patikrinimo koncentrato, samprata. Šalia to, buvo tvirtinama, jog istorijos reiškinių samprata visiškai priklauso nuo pažįstančiojo individo, nuo jo interpretacijos. Vadinasi, galima teigti, jog egzistuoja dvejetainė istorijos fakto koncepcijos: faktas, nepajudinamas ir nekintantis, t. y. tokia prasme absoliutus ir faktas, priklausantis nuo individo, vertinančio istorinius įvykius, kadangi žmonės turi netapačias vertybines sistemas. Atrodytų, jog ši situacija gali būti nesunkiai išspręsta, tvirtinant, jog, viena vertus, faktas fiksuoja tam tikrą objektyvią situaciją, kita vertus, žmogus, kaip pažinimo subjektas, įneša netikslumo momentą, ir kartu faktas tampa nevienalytis, vadinasi, viskas tarsi pasidaro aišku. Tačiau neaiškumas lieka: juk svarbu ne tai, koks turi būti atsakymas, o tai, kodėl kyla ši problema. Tą situaciją bando fiksuoti G. Jurkūnaitė¹, tačiau atsakymo į minėtą klausimą ji neduoda.

Manau, jog tokia paradoksali situacija susidaro tapatinant du skirtingus daiktus — istorijos mokslo objektą (plg. vokiškai Objekt, rusiškai объект) ir dalyką² (plg. vokiškai Gegenstand, rusiškai предмет). Kiekvienas mokslas turi daugiaž pastovų objektą ir dalyką, kuris nuolat keičiasi priklausomai nuo visuomenės išsivystymo lygio, praktinės paskirties. Dalykas atspindi tik esmines, svarbiausias objekto savybes ir požymius. Istorijos mokslui toks skyrimas yra būtinas, kadangi istorijos moks-

¹ Zr. *Jurkūnaitė G. Fakto problema istorijoje* // *Problemos*, Nr. 24, p. 47—51.

² Plg. *Философский энциклопедический словарь*.— М., 1983.— С. 525; *Философская энциклопедия*.— М., 1967.— Т. 4.— С. 357.

lo dalyko išskyrimas — tai istoriko įjungimo į objektyvų istorinį judėjimą procesas. Istorijos mokslo objektas yra objektyvus istorijos procesas, visuomenės raida, o jos dalykas — šio proceso fiksavimas, aprašymas, kuris yra subjektyvus, priklauso nuo vertybinės orientacijos. Faktas turėtų būti suvokiamas ne kaip pati objektyvi tikrovė, o kaip jos atspindys, aprašymas. Vadinasi, empiriniai duomenys neturi būti absoliučiai pastovūs ir nekintami.

Istoriją kuria žmonės, tačiau jos turinys — objektyvus. Negalima teigti, jog tai, kas buvo, išnyko. Tai, kas buvo, paliko pėdsaką, vienaip ar kitaip reiškiasi dabartyje. Suprantama, istorijos turinio nereikia ieškoti kaip daikto, t. y. erdvėje (nors ir ten šis tas lieka). Istorija egzistuoja laike, todėl ir jos turinys yra šioje skalėje, vadinasi, galima tvirtinti, jog istorijos praeitis egzistuoja laike taip pat, kaip ir tolimos žvaigždės erdvėje. Kitais žodžiais, praeitis objektyvi, praeitis — tai objektyvios realybės charakteristika, kuri nepriklauso nuo pažįstančio subjekto ir egzistuoja dabartyje transformuotu pavidalu. Faktas fiksuoja tokius reiškinius, kurie yra susiję su kitais objektyviosios realybės reiškiniais begale ryšių. Faktas yra subjektyvus ta prasme, jog fiksuojant objektyvią situaciją, yra atsiribojama nuo daugelio objektyvaus pasaulio daiktų ryšių, santykių. Kitas svarbus fakto bruožas yra tas, kad ne visi atspindimi objektyviosios realybės reiškiniai tampa faktais. Tyrinėtoją domina tik tai, kas patvirtina ar paneigia jo koncepciją, interpretaciją. Kitaip sakant, ji domina ne visi reiškiniai, o tik tie, kurie, jo nuomone, yra svarbūs, esminiai. Kaip tik socialinis reikšmingumas ir paverčia reiškinį faktu, t. y. verčia istoriką vienaip ar kitaip fiksuoti realią situaciją, santykį, ryšį. Tačiau esmingumas pats savaime negali būti kriterijus dėl to, kad jo praktiškai negalima taikyti. Istorijos pažinimui ji reikėtų formuluoti kaip socialinio reikšmingumo kriterijų. Tai ne metodinis, o metodologinis kriterijus, nes individualus pažįstantis subjektas jo praktiškai taikyti negali.

Taigi istorijos moksle negalima tiesiogiai taikyti tų principų, kurie yra fakto gavimo pagrindas gamtos moksluose — reiškiniių pasikartojimo ir izoliacijos, nes laiko faktorius čia pašalinamas arba iškeliamas už skliaustų. Ir gamtos moksluose jie negali būti absoliutinami: bet kuri cheminė reakcija ar fizikinis bandymas tam tikra prasme yra unikalūs, tačiau tų mokslų atstovai turi pagrindo nekreipti dėmesio į šias ypatybes, kartu priimdami minėtus principus.

Šiuolaikinėje mokslotyroje fakto problema tiesiogiai sąlygota jo struktūros sampratos. Ji yra nagrinėta ir lietuvių filosofijoje³. Istorijos fakto sąvoką specialiai yra tyrinėjęs A. Rakitovas, istorikai M. Bergas, A. Gurevičius, N. Kozinas⁴.

³ Zr. *Valevičius V.* Mokslo žinių empirinio pagrindo problema XX a. mokslo filosofijoje // *Problemos*, Nr. 27; *Teorių palyginamumo klausimu* // *Problemos*, Nr. 28.

⁴ Zr. *Rakitov A. H.* Историческое познание.— М., 1982; *Гуревич А. Я.* Что такое исторический факт? // *Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы*.— М., 1969; *Бард М. А.* Исторический факт: структура, форма, содержание // *История СССР*, № 6, 1976; *Козин Н. Г.* Познание и историческая наука.— М., 1980.

Sprendžiant istorinio fakto problemą, būtina pirmiausia išsiaiškinti bendrą fakto struktūrą, nes „kas iš anksto neišsprendęs bendrųjų klausimų, imasi atskirų, tas neišvengiamai kiekviename žingsnyje nesąmoningai „susidurs“ su šiais bendraisiais klausimais“⁵.

Šiuolaikinė mokslotyra, kuri daugiausia remiasi gamtos mokslų struktūros ir raidos tyrimu, teigia, jog faktas nėra bestruktūris, paprasčiausias žinių sistemos elementas. Jo struktūra ir funkcijos moksle yra sudėtingos. Dar amžiaus pradžioje loginis pozityvizmas, remdamasis tuo, jog empiriniai duomenys (faktai) yra žmogaus jutiminio suvokimo rezultatai, kurie nepriklauso nuo kalbos (M. Šlikas), teigė fakto nepriklausymą nuo teorijos. Ši koncepcija buvo tolokai nuo realaus mokslo vaizdo, todėl atsirado kita, tvirtinanti, kad faktas yra individo jutiminio vaizdo fikšacija kalboje (R. Karnapas, O. Noiratas). Kartu su pastarojoje sampratoje kylančiomis problemomis atsirado trečia fakto traktuotė — faktas esąs paprastas teiginys, priimtas konvencionaliai (K. Poperis). Visos šios fakto sampratos rėmėsi jo paprastumo ir pastovumo nuovoka, o tai šio amžiaus viduryje sukritikavo postpozityvizmas. T. Kunas ir P. Fejerabendas netgi išklė teiginį, jog kiekviena teorija turi savo faktus, ir tai veda prie atskirų teorijų nepalyginamumo⁶. Visa ankstesnio pozityvizmo kritika aiškiai parodė, kad faktas turi struktūrą, ir I. Lakatosas išskyrė bent du komponentus: lingvistinį ir perceptyvinį. A. Nikiforovas⁷ išskiria trečią fakto struktūros komponentą — materialiai praktinį. Tai, jo nuomone, instrumentų bei prietaisų visuma, taip pat ir praktinių veiksmų tam faktui gauti visuma. Kaip tik šis komponentas sąlygoja faktų perimamumą keičiantis mokslinėms teorijoms. Tarybinėje mokslotyroje yra išgalėjusi nuomonė, jog fakto struktūra turi bent tris sluoksnius: perceptyvinį, lingvistinį ir materialiai praktinį. Tiesa, trečiasis įvairių tyrėjų vadinamas skirtingai, kartais net traktuojamas iš principo kitaip.

Kalbant apie fakto struktūrą, reikia konkretizuoti tą situaciją, kurioje egzistuoja faktas, kitaip sakant, išsiaiškinti, kokios teorijos rėmuose jis funkcionuoja. Jeigu nagrinėsime ne mokslinį, o tik suvokiamą faktą, turėsime neapibrėžtą tiek antrą, tiek trečią komponentą. Atskirų gamtos mokslų faktai gali funkcionuoti atsirandančiose teorijose, aukšto teorinio lygio koncepcijose ir t. t., o tai vienaip ar kitaip sąlygoja paties fakto struktūrą.

Galima padaryti tokias išvadas:

- 1) faktas turi sudėtingą struktūrą;
- 2) faktas (jo funkcijos ir struktūra) istoriškai kinta;
- 3) fakto struktūra priklauso nuo teorijos, kurioje jis funkcionuoja, išsivystymo lygio.

⁵ *Leninas V. Pilnas raštų rinkinys.*— T. 15.— P. 362.

⁶ Zr. *Valevičius V. Teorijų palyginamumo klausimu // Problemos, Nr. 32; Jankauskas S. Mokslo istorijos racionalumo rekonstravimas: problema ar pseudoproblema? // Problemos, Nr. 32.*

⁷ *Никифоров А. Л. Научный факт и научная теория // Творческая природа научного познания.*— М., 1984.

Trečiasis fakto struktūros komponentas, kurį A. Nikiforovas vadina materialiai praktiniu, nesiderina su tuo, kad faktas yra žinių sistemos (idealios) elementas, todėl vadinsime jį teoriniu (plačiaja šio žodžio prasme). Vadinasi, skirsime tris sluoksnius: juslinį, kalbinį ir teorinį.

Perceptyvnis komponentas ryškiausias sveiko proto ir gamtos mokslų srityse. Vargu ar rasime sveiko proto faktų, kurie neturėtų šio komponento. Gana ryškus jis ir daugelyje gamtos mokslų, kurie turi tiesioginį taikomąjį aspektą, pavyzdžiui, matavimuose, kiekybinėse tiriamojo objekto charakteristikose.

Be kalbos negalima faktų suformuluoti, tačiau reikėtų įsigilinti į jos uždavinį fakto formavimesi. Kad kalba veikia mintį, aišku iš Sepiro—Uorfo hipotezės, tačiau jos funkcijos čia daug konkretesnės. Visų pirma, perceptyvnis fakto komponentas, būdamas subjektyviu objektyvios ir subjektyvios realybės atspindžiu, objektyvinamas kalbos dėka. Tam, kad juslinė-suvokiamoji individo veikla taptų objektyviomis žiniomis, ji būtinai turi būti išsakyta, suformuluota kalboje, t. y. interpretuota. Kalba jos semantikos dėka apibrėžia tam tikrą įvairių galimų situacijų sritį, kurią ir realizuoja žmonės. Tačiau pradinė semantika pažįstančiam individui jau yra duota ir tuo pačiu vienaip ar kitaip sąlygoja fakto vaizdą. Taigi vartojama kalba verčia mąstyti tam tikru būdu ir kartu sąlygoja faktą. Kita kalbos įtakos savybė yra ta, jog transformuojant juslėmis suvokiamą vaizdą į objektyvintą kalbą, keičiasi atspindžio referentas. Juslinio suvokimo referentas yra subjektas, o kalbos referentas daugeliu atvejų yra objektas. Pats objektyvinimo procesas remiasi tam tikrų ontologinių struktūrų, kurios priimtinos kolektyvui ar visuomenei, įjungimu į faktą. Kartu kalbinis komponentas tiesiogiai susijęs su trečiuoju — teoriniu komponentu.

Skirtingai nuo A. Nikiforovo, manau, jog teorinis komponentas yra idealus, dvasinis. Žmgiškosios veikos materialus, praktinis pobūdis daro įtaką faktui per teoriją, mąstymo būdą, pasaulėžiūrą. Pastaroji ir sudaro teorinio komponento skalę — nuo plačiausio, mažiausiai apibrėžiamo pasaulėvaizdžio iki siauriausio, teorinio, t. y. teorijų,— kurios rėmą funkcio- nuoja tiramasis faktas. Iš karto reikia nustatyti teorijos (siaurąja prasme) ir fakto santykį. Kaip minėta, neopozityvizmas pripažino faktų pirmumą teorijos atžvilgiu. Postpozityvizmas (daugelis jo atstovų) teigė priešingai. Tačiau faktų struktūros ir funkcijų kintamumas mokslo raidoje leidžia matyti tam tikrą objektyvų teorijos ir fakto empirinių duomenų santykį — tam tikrame raidos etape faktai ar teorija, jų funkcijos dominuoja nevienodai. Pavyzdžiui, faktai dominuoja empiriškai tikrinant teorijas, teorija nulemia objektyviosios realybės aprašymo būdus, konceptualiai raidai svarbesnis jau yra teorinis konfliktas, o ne faktinis ir t. t.

Tarybinėje mokslo tyroje galima išskirti tris pagrindines mokslo raidos tyrimo kryptis: loginę-struktūrinę, istorinę-genetinę bei aktyvistinę. Pirmoji eksplikuoja fakto struktūrą, antroji — funkcijas, trečioji — reikšmę mokslui. Tos kryptys atsirado kaip bandymas dialektiniu materialistiniu pagrindu išspręsti problemas, iškilusias postpozityvizmui ir šiuolaikiniam

moksliui. Jos konstatuoja fakto struktūrą bei kintamumą ir leidžia taikyti tai socialinių procesų tyrimui.

Fakto skirtumas nuo teorijos, matyt, yra tas, jog pirmasis pateikia vienpusį objekto vaizdą, paskutinioji atskleidama reiškinių esmę, nušviečia jį daug visapusiškiau. Tačiau faktas formuluojamas teorijos terminais, vadinasi, teorija (kalbos dėka) determinuoja faktą. Šis procesas gali būti vidinis ir išorinis. Vidinė determinacija negali būti pilna, nes bet kuriai pakankamai „turingai“ sistemai iš principo būdingas nepilnumas (K. Gėdelio teorema). Vadinasi, dalis teorijos terminų turi būti apibrėžiami išoriškai, pvz., ostensiniu būdu ar panaudojant kitų, dažniausiai bendresnių teorijų terminus. Iš to aiškėja, jog faktų priklausymas nuo teorijų, kuriose jie funkcionuoja, nėra galutinis: kintant teorijoms, faktų prasmė kinta, tačiau kinta tik ta jų prasmės dalis, kuri tiesiogiai susijusi su kintančia teorija. Kita teorijos terminų dalis, kuri visada susijusi su pasiektu pažinimo lygiu, sąlygotu materialios praktikos, lieka santykiškai prasminga, todėl faktas išlaiko pastovumą.

Gali susidaryti išpūdis, jog dabar belieka teorinį fakto struktūros tyrimo rezultatą perkelti į istorijos medžiagą ir gauti atsakymą į klausimą, kas yra istorijos faktas. Tačiau toks tiesioginis perkėlimas nėra įmanomas, nes metodologinių rezultatų tiesiogiai taikyti praktikai negalima. (Gautų rezultatų taikymas — atskira ir sudėtinga problema.) Atrodytų, jog istorikas gerokai skiriasi nuo gamtamokslininko: pastarasis turi tiesioginį ryšį su tiriamu objektu — gamta (tam tikru aspektu), o tarp pirmojo ir objektyviosios realybės yra istorijos šaltinis (kurį būtų galima pavadinti realybės atplaiša). Vadinasi, istorikas turi rekonstruoti tikrovę pagal žinomus istorijos šaltinius. Tačiau šis skirtumas tariamas. Gamtos mokslų atstovai taip pat netiria visos gamtos (netgi jos dalies): turėdami reikalų tik su jos fragmentais, kuriuos atspindi faktai, jie teoriškai rekonstruoja tam tikrą gamtovaizdį. Tariamą istorijos faktų netipiškumą paneigia jau tai, kad absoliučiai individualaus fakto nebūtų galima suformuluoti. Visi, net unikaliausi reiškiniai aprašomi kalbos priemonėmis, o kalba turi terminus, atspindinčius tipines situacijas, ryšius ar santykius. Taigi norint, jog konkretus istorinis faktas būtų įjungtas į mokslo dalyką, reikia, kad pastarasis būtų pakankamai tipiškas.

Kurgi (nagrinėjamos temos ribose) slypi istorijos mokslo specifika? Specifinis istorijos mokslo bruožas yra rekonstrukcija. Tiesa, ir gamtos moksluose objektai rekonstruojami teoriškai, tačiau humanitarinių (ypač istorijos) mokslų rekonstrukcija yra specifiška — tarp įvykio ir fakto visada yra istorijos šaltinis. Istorikas dažniausiai operuoja tam tikrais istorijos šaltiniais, o jo tikslas — rekonstruoti tikrovę. Istorijos šaltinis (skirtingai nuo kitų mokslų) turi kokių nors žmogaus ar žmogiškumo ženklų. Pavyzdžiui, metraščio pateikiami duomenys taip pat yra istoriški. Kitaip sakant, istorijos mokslas yra savireflektyvus. Vadinasi, norint taikyti fakto struktūros supratimą istorijos mokslui, negalima užmiršti jo ypatybių: tarp istoriko ir jo mokslo objekto visada yra istorijos šaltinis, tarp realaus praeities įvykio ir istorijos fakto yra ilgas ir sudėtingas ke-

lias. Schematiškai galima išskirti tokius etapus: istorijos įvykis yra suvokiamas tuo metu gyvenančių žmonių, kurie jį suvokia nevienareikšmiškai. Kai kurių iš jų suvokimas fiksuojamas istorijos šaltinyje, t. y. išskiriamas iš kitų gyvenimo įvykių, aiškinamas, susiejamas su kitais faktais. Šis pranešimas apie įvykį išreiškiamas ženklų sistema, būdinga tai visuomenei. Suprantama, toks pranešimas nėra adekvatus įvykiui, dažniausiai netiksliai ar net iškreiptai jį vaizduoja. Kaip tik tokiu šaltiniu naudojasi istorikai. Antra vertus, istorija, skirtingai nuo kitų mokslų, yra refleksyvi. Tai daryti ją verčia pats istorijos šaltinis. Pastarasis visada reikalauja rekonstrukcijos, t. y. pagal fragmentą tenka kurti visą vaizdą, antra — pats šaltinis dažnai turi objektyvų subjektyvumo vaizdą (pavyzdžiui, metraštis). Svarbi istorijos mokslo ypatybė yra dar ta, jog jis tiria tik socialiai reikšmingas situacijas: istorijos faktas liečia ne bet kurį buitinį, kultūrinį reiškinį, o tik socialiai reikšmingą.

Tiriant istorijos fakto atsiradimą, galima pastebėti, jog pastarasis atsiranda teoretizuojant juslinius-empirinius⁸ duomenis, gaunamus iš istorijos šaltinio. Pastaruosius būtų galima padalinti į dvi grupes: materialius (daiktus) ir dvasinius-kultūrinius (rašytinius, vaizduojamuosius ir t. t.). A. Rakitovas naudoja kitą klasifikaciją⁹. Jis skirsto faktus pagal istorijos ir archeologijos šaltinius. Manau, jog toks „istorijos“ termino vartojimas nepatogus. Skirtumas tarp faktų yra tas, jog jų formavimuisi skirtingą reikšmę turi jusliniai duomenys. Jeigu pirmuosius, t. y. materialius šaltinius, reikia interpretuoti, tai antruoju atveju jauslės vaidina tik pagalbinį vaidmenį.

Kaip minėta, vienas iš pagrindinių fakto komponentų yra lingvistinis. Pastarasis istorijos pažinime vaidina dvejopą vaidmenį. Visų pirma, jis — informacijos nešėjas, tačiau labai savitas. Gamtos mokslų kalba paprastai yra visiems suprantama ir aiški, o rašytinius šaltinius (ypač senus) reikia dešifruoti, t. y. išversti į šiuolaikinę kalbą. Tai sunku, nes kalba gali būti nežinoma, jos semantika gali gerokai skirtis nuo šiuolaikinių kalbų arba būti mažai žinoma. Taigi istorijos įvykio vaizdas nėra griežtai apibrėžtas, todėl būtina derinti aktualiai gaunamas žinias su kitais istorijos šaltiniais. Dešifravimo problema liečia ne tik kalbą, bet ir apskritai kultūrinį tekstą. Aprašomas įvykis ar reiškinys jungiamas į tuolaikinį gyvenimo foną, kuris visada skiriasi nuo šiuolaikinio. Be to, jis aprašomas šiuolaikinės kultūros vertybių sistema. Kitaip sakant, dviejų kultūrų susidūrimas faktuose vyksta dviem lygiais: lingvistiniu ir teoriniu-kultūriniu. Problemą dar labiau sunkina ideologijos įtaka fakto formavimuisi. Gamtos moksluose ši problema arba neegzistuoja, arba yra mažai reikšminga.

Vadinasi, istorijos fakto samprata priklauso nuo istorijos mokslo ir mokslinės metodologijos išsivystymo, todėl atsakymas į klausimą, kas yra istorijos faktas, gali būti tikrai istoriškai konkretus, o ne „galutinis“.

⁸ Jusliniai duomenys gaunami tiriant materialius šaltinius, o empiriniai būdingi dvasinių kultūros šaltinių nagrinėjimui.

⁹ Ракитов А. Н. Историческое познание.— С. 101.